

КЛЮЧОВІ КОНЦЕПТИ В РОМАНІ ЛІНИ КОСТЕНКО «БЕРЕСТЕЧКО»

І.Б.Циганок

*(кандидат філологічних наук, доцент,
Ізмаїльський державний гуманітарний університет)*

*Стаття посвячена описанню вербальних проявлених домінуючих контекстом **душа, победа, поражение, воля, Украина** в романе «Берестечко» Л.Костенко. Установлены модели их метафоризации.*

*The article describes the verbal expressions of the dominant contextemes **soul, victory, defeat, the will, Ukraine** in the novel "Berestechko" by L.Kostenko. The models of their metaphorization are established.*

Серед ключових контекстем у мовотворчості видатної української поетеси сучасності Л.Костенко лінгвістами досліджено концептуальні поняття *природа, час*. С.Єрмоленко зазначає, що «у мовній свідомості Ліни Костенко тісно переплітається час як вимір особистого, інтимного, і час як осмислення глобальних загальнолюдських тем... Невблаганний час змінює все – і природу, і людей (1, 192); «чільне місце у словнику – загальних назвах – займають найменування рослинного і тваринного світу... поряд з одухотвореними назвами природи живуть і конкретні найменування предметів та явищ української побутової культури» (1, 188-189).

Мета нашого дослідження – описати ключові концептуальні поняття *душа, поразка, перемога, воля, Україна* в мовній тканині історичного роману «Берестечко».

За словами В. Панченка, його «варто читати як твір-попередження. Україна XVII ст. мала чогось важливого навчити Україну рубежу XX і XXI століть. Історія гетьмана Богдана Хмельницького з його тріумфом і катастрофою, з його далеко не сповна використаними шансами мусила спонукати до осмислення коротких і тяжких уроків творення держави – вождями і всією нацією (2, 209)... Свого Богдана Л.Костенко показала в момент його найбільшого приниження і занепаду духу в страшні дні червня 1651 р. Роман «Берестечко» – це монолог Б. Хмельницького, який на очах переживає трагедію поразки. Від депресії до воскресіння – такою є амплітуда душевних станів гетьмана в романі Л.Костенко» (2, 211).

За спостереженням Н.Бородіної, поняття *душа* належить до базових концептів національної культури, а тому онтологізується й реконструюється відповідно до усталеного розуміння змісту досвіду і знання про навколишній світ, результату всієї людської діяльності та процесів пізнання світу, що являють собою систему смислів, які становлять концепти або «оперативні когнітивні структури» (3). Концепт представлено і в інших культурах, однак для слов'янської, зокрема, української, він має особливе значення.

У словнику-довіднику В.Жайворонка «Знаки української етнокультури» подано таку дефініцію: «душа – за релігійними уявленнями, безсмертна, нематеріальна основа в людині, що становить сутність її життя, до прийняття християнства наші предки вважали, що душа існує незалежно від тіла, і тому клали до могили все необхідне для життя; за християнськими уявленнями душа відділяється від тіла, а саме тіло переживає фізичну смерть; вийшовши з тіла, вона стає зіркою на небі і дивиться згори на своїх близьких, тому зорі – душі померлих»; «...душам праведників у Раю живеться добре, а душі грішників мучаться у пеклі»; «...за іншим повір'ям при народженні людина отримує зірку, а при смерті вона падає з небес» (4, 209).

В. Панченко у коментарі до «Берестечка» пише: «сюжет роману Л.Костенко – це спогади і рефлексії Б.Хмельницького. Їх вільний плін зумовив таку ж вільну композицію твору, в якій переплелися події давні й недавні, приватні – і загальноукраїнські. Богдан – гетьман у своїх рефлексіях невіддільний від Богдана-людини – з усіма його драмами,

слабкощами, помилками, а водночас і могуттю, здатністю повстати мало що не з руїн духу» (2, 211).

У досліджуваному тексті поетесі вдалося відобразити душевні переживання Хмельницького, який сховався у старому замку від людей і самого себе «перехворіти» поразку. З цією метою концептуальне поняття *душі* репрезентовано як метафоризований образ, ужитий на позначення різних емоційних станів, зокрема, переляку: *Душа холоде як старий лежак* (5, 18), *Якийсь я весь потовчений тепер, що вже аж душу холодом проймає* (5, 152); тривоги: *поки не віриш, поти й душа не піде в жебри до тривог* (5, 70); болю: *то це душа хоч ятрилася болем* (5, 96), *...у раю було б добре, та душа болить, молодиче* (5, 159); приниження: *принижена душа не піднімає віч* (5, 129); розпачу: *Коли ж віднімуть у людей і мову, коли в сибірах закатруплять їх, душа Богдана в розпачі німому нестиме неспокутуваний гріх* (5, 157); запою: *хто свічку тепер поставить за душу мою хмільну* (5, 34), *моя душа як випита карафа, здається, я вже скам'янію теж* (5, 45), *А душа моя в бутлі з червоним вином сидить, балакає з Богом* (5, 91); душевного холоду: *В такому віці можна занепасти і можна мати душу вже, як лід* (5, 169).

За словами літературознавців (2), «якщо існує «діалектика душі», то вона виявлена в оцих борсаннях ніжно-жорстокої Богданової душі, в його докорах зрадливій Гелені – і разом з тим у намаганнях захистити її від холодних чужих вироків... У цій своїй душевній розшарканості Богдан Ліни Костенко бачить «зерно поразки» (2, 212). З одного боку вона йому *душу всю запомийнила* (5, 71), а з іншого – згадку про неї він *беріг в душі як найдорожчий скарб* (5, 69).

Прокоментовані вище приклади засвідчують такі метафоричні моделі, характерні для роману «Берестечко», як-от:

фізичні властивості людини - внутрішній психічний стан людини - відчуття болю (*душа болить* (5, 159));

стан природи – внутрішній психічний стан людини - температурні явища (*душа потроху стала одмерзати* (5, 165));

стан людини – внутрішній психічний стан людини – спиртне (*душа моя хмільна* (5, 34));

фізична дія – внутрішній психічний стан людини – танок (*душа в йому навприсядки пішла* (5, 170));

фізична дія – внутрішній психічний стан людини – місце (*Душа стояла край усіх доріг* (5, 164); *душа пройшла над прірвою зневаг* (5, 180));

фізична дія – внутрішній психічний стан людини – розмір (*Високу душу теж стрясає дріж* (5, 75));

фізична дія – внутрішній психічний стан людини – звук (*І тиху душу Богу віддала* (5, 107)).

Як свідчать зазначені метафоричні моделі, Л.Костенко віддає перевагу персоніфікованому образу душі, досягаючи ефекту його олюднення завдяки поєднанню в одному контексті з відповідними дієслівними лексемами та найменуваннями місця, стану, звуку, розміру, температури, а також різних людських відчуттів, зокрема, страху, болю, зневаги тощо.

У мовотворчості поетеси спостережено метафоризацію лексеми *душа* в словосполученні з колоративами, наприклад, *відбілює душа свою велику правду у лузі споминів, над річкою Буття* (5, 84), *Чиясь душа рожева, мов пелюстка, влітає в дім скорботи і ганьби* (5, 105), *Чарнецький – чорно в роті, а в душі стократ* (5, 88). Читач сприймає ці метафори відповідно з позитивною чи негативною семантикою, бо таким чином автором створено різні зорові образи рожевої, білої чистоти і чорноти та бруду в людській душі, думках і вчинках.

У різних контекстах поетесою сформовано об'ємний зміст концепту *душа* у поєднанні з іншими лейтмотивами – *поразка і перемога*. Саме завдяки метафоричному переосмисленню причин поразки під Берестечком перед читачами постає образ переможеного ворогами і зрадженого коханою Богдана Хмельницького, який відчувається спустошеним. Про що свідчить ряд прикладів, як-от: *Душа гортає тисячі причин. І чим я, чим я, чим поразку цю*

спокутую? (5, 121); *А я тремтячими руками в оцій фортеці день по дню тіла, погризені вовками в бездонну душу хороню* (5, 39); *це мій кінець. Душа у потолоччі Хоч вже співай Давидові псалми* (5, 50).

За словами В. Панченка, «... на самосудному вогні Богдан Хмельницький доходить гіркою висновку, що «зерно поразки» було заховане в ньому самому» (2, 212). У нижчеподаному контексті роману поетеса виводить на рівень філософського узагальнення ідею про те, що все має зворотний бік: *Що ж битву я програв. Повіситься не штука. До всіх провин ще й відчай долучить. Як той казав, поразка – це наука. Ніяка перемога так не вчить* (5, 173). Завдяки синонімізації лексем *поразка = наука* в кореляції до них сприймається концепт *перемога*. Загальновідомо: точно зрозуміти сутність явища можна на основі його протиставлення з іншим. А значить - сьогодні є поразка, а завтра буде перемога. Саме з таким підтекстом, на наш погляд, слід розуміти кінцеву у романі репліку гетьмана: *Не допускай такої мислі, що Бог покаже нам неласку. Життя людського строки стислі. Немає часу на поразку* (5,182).

Як слушно помічено С.Єрмоленко, у художньому мовленні Ліни Костенко «тісно переплітається час як вимір особистого, інтимного, і час як осмислення глобальних загальнолюдських тем» (1, 192), що поєднуючись в одному контексті з лейтмотивом *душа*, засвідчує самотність, як-от: *життя прожив – і ось мої набутки. Душа іде сама собі одна крізь день і ніч, і спогади, і смутки* (5, 149).

У мовній тканині роману все, що діється в душі гетьмана, нерозривно пов'язано з долею України: *так тоскно на душі. Ми навіть не пропащі. Ми просто вже ніхто. І всім вже не до нас* (5, 135).

З появою в житті Хмельницького Ганни Золотаренко його душа *потроху стала одмерзати* (5, 165). У макроконтексті історичного роману ця жінка для гетьмана – янгол – *чи не душа самої України прийшла по мене в мій останній час* (5, 160). Саме вона змусила його повірити в себе. В її репліці, зверненій до Богдана Хмельницького, фіксуємо розгорнуту метафоричну структуру, зміст якої свідчить про цю ідею: *А Ганна каже: - Ні, ти виринаєш. Душа з біди як веслами гребе. Ти видержиш, ти впливеш* (5, 161); *Кому я гетьман, коли вже і сам он своїх провин в душі не прогорну* (5, 171). Як видно з прикладів, за допомогою авторського метафоричного переосмислення номена *душа* читач може декодувати особливості характеру гетьмана як людини шляхетної, зі сформованими патріотичними почуттями, загартованого в боях воїна, що бачив багато смертей, ніс і за них відповідальність і за долю України. Саме так сприймається контекст-монолог Хмельницького: *Бо не з того заліза мене лито, і не в тому гартовано вогні, щоб їм вдалося на своє копито переробити душу у мені* (5, 179). У контексті скорельовано дві метафори *переробити душу у мені* (про Хмельницького) та *переробити на своє копито* (про його ворогів), які поетесою репрезентовано на основі антонімічних відношень.

Після поразки і душевного сум'яття гетьман знаходить у собі сили знову зібрати й очолити військо – таку ідею у тексті виражено метафорою *душа розгойдана як дзвін*. Завдяки розгорнутій структурі цього тропа читачі асоціюють внутрішній психічний стан полководця з гучним церковним дзвоном, що скликає на боротьбу: *Мене не можуть люди не почути – душа в мені розгойдана як дзвін* (5, 174).

Ліни Костенко вдалося різноаспектно збагатити семантику лейтмотиву *душа* завдяки його контекстуальному зв'язку з іншими контекстами. Наприклад, захист інтересів України, вболівання за неї – одна з домінантних тем роману, яка переосмислюється гетьманом: *Лиш з України виметеш корону, а цар вже в душу скипетром – пихиць!* (5, 50). У цьому контексті завдяки індивідуально-авторській метафорі *цар в душу скипетром* передано підступну войовничість тогочасної Росії, сарказм посилено введенням у речення просторічної лексеми *пихиць* зі значенням *ткнути, устромити*. В знесиленій війнах Україні залишився хіба що останній її скарб – люди, їх душа: *Що в нас красти, зрештою? Що, крім душі, іще в нас грабують?* (5, 151).

Душа – Україна – воля є для поетеси тими поняттями, завдяки котрим можна найточніше схарактеризувати українського козака, для якого воля невіддільна від

Батьківщини, про що і свідчить нижчеподаний контекст: *Такий він був похнюплений і кволий, усе тягнув з терплячістю вола, оцей Шрамко. А як запахло волею, душа в йому навприсядки пішла!* (5, 170). У причиново-наслідковому зв'язку знаходяться метафори *запахло волею* (ніби весною) і *душа йому навприсядки пішла* (танцювала гопака).

Концепт *душа* вжито Ліною Костенко у «Берестечку» й з іншою, традиційною семантикою, зокрема на позначення:

особи, людини: *Дві душі зосталось* (5, 56); *Яка душа це видержить, не знаю* (5, 27);

воїна, козака: *Чортіві душі* (5, 40);

померлих: *На землю душі дивляться з небес* (5, 44).

Отже, концепт *душа* та інші ключові лейтмотиви, в історичному романі «Берестечко» виступають багатозначними і поліконотативними завдяки наскрізній образності текстової віршової структури. Спостережено тропеїчне і нетропеїчне їх використання. Ліна Костенко віддає перевагу метафоризації концептів на основі порівняння з людьми, звуками, місцем, температурою, станом, кольором, а також людським відчуттям болю, страху, зневаги, переживань тощо.

Помічено, що контекстема *душа* втягує в своє лексико-семантичне поле такі концепти, як *воля*, *поразка*, *перемога*, *Україна*. Відтак мету подальших досліджень убачаємо в детальному описі концептосфери роману як цілості.

1. Єрмоленко С.Я. Мовно-естетичні знаки української культури: монографія. – К., 2009.
2. Панченко В.Є. Богдан Хмельницький. Катарсис // Костенко Л. Берестечко. – К., 2010.
3. Бородин Н. А. Когнитивистика – когнитивная лингвистика – концепт // Проблемы общего и русского языкознания: межвузовский сборник научных трудов. – Вып. 5. – Елец, 2007.
4. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: словник-довідник. – К., 2006.
5. Костенко Л. Берестечко: історичний роман. – К., 2010.